

CÂTEVA TIPURI DE PIPE DIN LUT DIN DOBROGEA ȘI MOLDOVA

DE

GEORGE BILAVSCHI*

Abstract:

The rescue archaeological excavations and random discoveries in Hârșova (Constanța County) and Iași city (Pl. I) has led to the identification of several types of clay pipes which proof that tobacco was smoked in the Balkan Peninsula as well as in Romanian territories, since the end of the 17th – beginning of the 18th century. For the classification we used the specific feature of bowl's shape. Thus, the pipes from Hârșova and Iași are Ottoman types and were divided in four groups (R. Robinson and M. Stančeva used three main groups). First group includes pipes with rounded bowl, the second include pipes with the bowl in disk form, the third lily-shaped pipes (or bell-shaped pipes), based on form, decoration and dimension. Thereby, in this article, we analyze the evolution of shapes, styles and the makers' stamps preserved on these artefacts. The stamps represent the pipe-makers guild which was established in the second half of the 18th – 19th century. The pipes from Hârșova and Iași are set in the chronological frame in the end of 17th / beginning of 18th – 19th century.

Keywords: Ottoman clay pipes, stamped pipes, rescue archaeological surveys, Iași, Hârșova (Constanța County), 18th-19th century.

Lumea pipelor a reprezentat un univers al dichisului, al gesturilor rafinate și al tabietului, al socializării și al relaționării interculturale și, de ce nu, al luxului și al etichetei. Cercetarea acestora a relevat date semnificative despre cultura și, de ce nu, cultul fumatului, dar și privitoare la ritualul pregătirii și al consumului cafelei. Acest tip de artefacte s-au răspândit în Europa de est și centrală în urma contactelor comerciale și diplomatice, dar și datorită războaielor și a controlului turcesc exercitat asupra acestor teritorii. Însă, fumatul *chibouks*-ului a devenit o practică cotidiană odată cu intensificarea relațiilor comerciale cu Orientul Apropiat¹. Ca multe alte deprinderi ori stiluri vestimentare și culinare, precum și unele vicii, practica consumului de tutun sub forma „pufăitului” în/din pipă a fost însușită mai întâi în mediile militare apoi de protipendada europeană în urma contactului cu lumea exotica a Orientului apropiat și îndepărtat². Astfel, se poate considera că gestul și ceremonialul de a fuma pipă au reprezentat forme de acceptare ale culturii Levantului de către elita Europei dar, mai ales, „o contaminare” a Occidentului cu „viciile” civilizației orientale. În contextul în care Imperiul Otoman controla cea mai mare parte a Europei estice și aproape întreg bazinul mediteranean, contactele economice și culturale au fost determinate de realitățile geopolitice³. Negustorii, călătorii și diplomații portughezi și olandezi care au ajuns în Orient au fost primii care au experimentat plăcerile fumatului de pipă, și implicit, beneficiile sociale ale ritualurilor sale asociate. Cu timpul, consumul de tutun prin intermediul pipei a devenit un obicei ordinar în orașele europene. Probabil, de la negustorii italieni (genovezi și venețieni), spanioli ori portughezi fumatul din pipă a fost preluat de comercianții, pelerinii și marinarii englezi sau olandezi, răspândindu-se apoi în întreaga Europă⁴. Tutunul a

---

* Institutul de Arheologie din Iași, Bilavschi@arheo.ro.

¹ ROBINSON 1985: 151.

² LAUFER 1924: 59-61, 66; ROBINSON 1983: 265-266.

³ GOSSE 2007: 3.

⁴ LAUFER 1924: 59-60; ROBINSON 1983: 265. Sursele literare confirmă însă că marinarii britanici aduc tutunul din Lumea Nouă la Istanbul în 1601 (BARAM 1996: 124-125; BARAM 1999: 142); GOSSE 2007: 4.

început să fie cultivat în Olanda, Spania și Portugalia încă din prima jumătate a veacului al XVII-lea⁵. În ciuda interdicțiilor de a consuma tutun în unele țări vest-europene (Spania, Anglia), dar și în Imperiul Otoman, acest viciu s-a răspândit uimitor de repede în secolele XVII-XIX⁶.

În interiorul comunităților de turci și, apoi, membrii înstăriți ai societății europene obișnuiau ca într-un cadru adecvat al socializării (cafenele, cluburi, saloane etc.) să fumeze pipă și să consume cafea, ceai, opiu sau vin. Înmulțirea cafenelilor a determinat și dezvoltarea consumului de tabac și a industriei prelucrării pipelor⁷. Acest protocol al fumatului din pipă, asociat cu băutul cafelei și al ceaiului, a pătruns la nivelul tuturor structurilor sociale, indiferent de profesie, rang și condiție materială. Evidențele arheologice (pipe, cești de cafea și ceai din porțelan) vin să susțină informațiile izvoarelor literare, care zugrăvesc sugestiv scene de viață socială și cotidiană (tabieturi și gesturi casnice, activități de relaxare în cluburi/saloane cu excese și dependențe patologice față de tutun și opiu etc.).

Subiectul incită prin varietatea formelor, a modelelor, a materialelor din care au fost prelucrate, a stilurilor, decorurilor și a dimensiunilor, în funcție de proveniența artefactelor. Cele mai multe dintre piesele descoperite pe teritoriul Moldovei⁸, al Dobrogei⁹, al Transilvaniei¹⁰ și la sud de Carpați¹¹ provin din renumitele centre de producție precum Istanbul (cartierul Tophane din Galata, Saraçhane)¹², Lüleburgaz (vechiul Burgaz), Edirne, Iznik, Avanos, Ruscuk, Diyarbakir¹³, Grecia (Atena, Corint)¹⁴, Bulgaria (Sofia¹⁵ și Varna¹⁶) ori Serbia¹⁷ sau Ungaria¹⁸, care s-au remarcat printr-o intensă activitate în veacurile XVIII-XIX. Se știe că, încă de la începutul secolului al XVII-lea, în Lüleburgaz („orașul pipelor”) și, mai târziu, în secolul al XIX-lea, în cartierul Tophane, se fabrica o gamă variată de pipe din lut de culoare roșiatică (cu nuanțe diverse), unele tipuri fiind adeseori smălțuite sau decorate cu aur și argintiu (piesele târzii produse în atelierele din Tophane), reprezentând o producție pentru înalta societate turcească și europeană. Aceste tipuri au fost denumite „*Tophane lüle*” și au cunoscut o largă circulație în Europa¹⁹. Probabil, și în zona

⁵ BILLINGS 1875: 88-90.

⁶ ROBINSON 1985: 151.

⁷ GOSSE 2007: 11; enumeră și descrie tipurile de pipă precum și evoluția formelor acestora.

⁸ Vezi piesele publicate de ANDRONIC, NEAMȚU, DINU 1967: 169-286 (pipe din Iași); TEODOR, IONIȚĂ 1967: 309-325; Fig. 8.7 (pipă din Fălticeni, jud. Suceava); ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970: 432, Pl. LVI.10 (pipă de la Hlincea-Iași); 445, Pl. LXIX.4, 7-8, 11-12 (pipe din Iași); 447, Pl. LXXI.9 (pipă din Iași); 183.20 (piesă descoperită la Miroslava-Iași); 527, Pl. CLI.9 (piesă de la Țibănești, jud. Iași); 550, Pl. CLXXIV.5; 551, Pl. CLXXV.13 (pipă descoperită în cartierul Galata din Iași); 559, Pl. CLXXXIII.19-20 (lulele din lut de la Miroslava-Iași); 602, Pl. CCXXVI.19 (pipă de la Ibănești, jud. Botoșani); 603, Pl. CCXXVII.10 (pipă de la Miclăușeni, jud. Iași); PARAGINĂ, BOBI 1983: 502, Fig. 7.4 (pipă descoperită la Bătinești, jud. Vrancea); NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980: 247, Fig. 96.4-6 (pipe de la Baia, jud. Suceava); ARTIMON 2003: 346, Fig. 48.2 (pipă de la Tg. Trotuș, jud. Bacău); TENTIUC, LEVINSCHI 2009: 247-266 (pipă de la Buzduganii de Jos, raionul Ungheni, Rep. Moldova); HÂNCEANU 2013: 39-62 (pipe de la Roman); COȘA 2015 (pipele colecției din Bacău).

⁹ Vezi pipele prezentate în studiile COSTEA, STĂNICĂ, IGNAT 2007: 335-362; COSTEA 2013: 255-290; RADU-IORGUȘ, RADU, IONESCU: 239-254.

¹⁰ DORU 2002: 131-133, 186-187; GRUIA 2012a: 259-280; GRUIA 2012b: 135-142; KOPECZNY, DINCĂ 2012: 167-190; GAȘPAR 2016: 259-283.

¹¹ ENE 2013: 197-206.

¹² SIMPSON 2009: 3.

¹³ ROBINSON 1985: 152; BAKLA 1985: 4-6; BAKLA 1993: 7 și urm.; HARALAMBIEVA 1986: 143; SIMPSON 2009: 3; GOSSE 2007: 7-8.

¹⁴ ROBINSON 1985: 152; SIMPSON 2009: 3.

¹⁵ Conform informației prezentate de Stančeva, prima breaslă a manufacturierilor de pipe este atestată în Sofia 1604 (vezi și ROBINSON, 1985: 151; BARAM 1999: 142); SIMPSON 2009: 3.

¹⁶ STANČEVA 1972: 81-82; ROBINSON, 1985: 151; BARAM 1999: 142; SIMPSON 2009: 3.

¹⁷ GUSAR 2008a: 138; GUSAR 2008b: 272; BIKIĆ 2003; GAČIĆ 2011.

¹⁸ GYÖNGYI 2004: 121-131; SZABOLCS 2007: 249-280.

¹⁹ SIMPSON 2009: 3.

balcanică, dar și în teritoriile românești au apărut centre de producție locală, fiind încurajate de cultivarea tutunului²⁰.

Dacă primele informații despre producția turcească de pipe datează din veacul al XVII-lea, unele opinii susțin că astfel de obiecte au fost aduse în Turcia de către negustorii venețieni și genovezi pe la 1580²¹. Nu se cunoaște cu exactitate dacă primele artefacte au fost produse înainte sau după introducerea tutunului în zonă (1601). Deși, nu sunt mărturii documentare, cel mai probabil, pipele confecționate din lut au fost utilizate cu mult timp înainte pentru fumatul hașișului și a opiumului în scopuri terapeutice, medicale sau pentru obținerea unor stări de exaltare mintală. Cu certitudine, industria tutunului a determinat înflorirea acestui meșteșug²².

***

În lucrarea de față vom prezenta două loturi de pipe. Primul provine din descoperiri fortuite făcute în anii '80-'90 ai secolului trecut la Hârșova (jud. Constanța)²³, iar al doilea a rezultat în urma cercetărilor preventive și de salvare, derulate în orașul Iași în anii 2015-2016²⁴ (Pl. I). Scopul nostru este de a pune în circulație câteva tipuri de pipe turcești folosite în secolele XVIII-XIX în Moldova și Dobrogea și de a discuta chestiuni legate de identificarea eventualelor centre de producție, de aria de difuziune și datarea acestora. Trei exemplare poartă ștampile de formă rotundă conținând grafie osmană (*sigillum Solomonis*) sau caractere arabe, poziționate pe gambă (Pl. II.1-3; IV.1a,2a,3c). Opt dintre ele au fost confecționate din pastă fină roșiatică, cu nuanțe de portocaliu și cărămiziu, în timp ce un exemplar a fost fabricat din caolin, iar un altul este de culoare cenușie, cu angobă de nuanță negru-metalic, fiind copt într-un mediu închis, fără ventilație. În linii generale, piesele prezentate mai jos se încadrează în intervalul sfârșitul secolului al XVII-lea / începutul veacului al XVIII-lea – secolul al XIX-lea.

Tipologii ale lulelelor arhaice au fost realizate încă din deceniul nouă al veacului trecut și relevă o mare diversitate și răspândire a pipelor în perioada otomană²⁵. Ținând cont că acest tip de obiecte reprezenta un produs de serie²⁶, identificarea centrelor de fabricație, a atelierelor și a artizanilor se poate realiza aparent cu ușurință prin analiza formelor, a motivelor decorative și a ștampilelor (mărcilor). Varietatea modelelor și a variantelor, alternanța registrelor ornamentale, a simbolurilor și a înscrisurilor au generat însă încercări de clasificare complexe. Nu fără a fi mereu revizuite, aceste tipologii au reprezentat instrumente de lucru valoroase. Intensificarea cercetărilor arheologice din ultimele decenii a generat un imens material de studiu, astfel încât specialiștii au fost nevoiți să adapteze metodele de ordonare ale pipelor din lut în funcție de varietatea tipurilor și a formelor.

Și în cazul de față, forma dominantă este cea rotundă sau rotunjită, având diferite profiluri și dimensiuni²⁷. Gama decorului este variată în funcție de ateliere și tradiția perpetuată de la o generație la alta.

---

²⁰ Este vorba despre industria cultivării și a prelucrării tutunului în Dobrogea. Vezi DICULESCU, IANCOVICI, PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, POPA 1970: 21 și urm.; MATEESCU 1994: 176-185; COSTEA, STĂNICĂ, IGNAT 2007: 336; COSTEA 2013: 256; RADU-IORGUȘ, RADU, IONESCU 2013: 241.

²¹ *Encyclopedie du tabac* 1975: 13-14.

²² *Encyclopedie du tabac* 1975: 12-15. Analiza mărcilor producătorilor de pipe fine, provenind din celebrul cartier din Istanbul, dovedește faptul că în Tophane au activat circa 60 de ateliere distincte.

²³ Obiectele ne-au fost puse la dispoziție de dr. Costel Chiriac, căruia îi mulțumim pe această cale.

²⁴ Cele patru pipe descoperite în timpul cercetărilor preventive din Iași ne-au fost înmânate de dr. Ștefan Honcu și dr. Sever-Petru Boțan, cărora le suntem recunoscători.

²⁵ HAYES 1980; ROBINSON 1983, 1985.

²⁶ Informații referitoare la materia primă și la metodele de confecționare a lulelelor se găsesc la COSTEA, STĂNICĂ, IGNAT 2007: 336 și RADU-IORGUȘ, RADU, IONESCU 2013: 240-241.

²⁷ Despre evoluția formelor în secolele XVII-XIX/XX vezi COSTEA, STĂNICĂ, IGNAT 2007: 336.

Astfel, piesele analizate aici pot fi atribuite celor trei grupe general-consacrate²⁸, la care am adăugat o a patra pentru a include un exemplar aparte.

TIPOLOGIE:

I. PRIMA GRUPĂ

Șase dintre pipele, care fac obiectul demersului de față, se încadrează în grupa lulelelor cu găvanul de formă rotundă, având piciorul relativ scurt și inelul bine evidențiat și decorat. În cazul a patru exemplare piciorul găvanului este decorat cu roțița dințată. Pipele sunt lucrate din pastă de bună calitate, omogen prelucrată și arsă în mediu oxidant. În această grupă s-au disociat trei variante care se individualizează prin pastă, formă, dimensiunea găvanului și a piciorului/tunelului, dar și prin decor.

Tipul 1

Pipe cu aspect globular, cu baza rotundă și bordura dreaptă, de înălțime medie. Piesa primei grupe a fost prelucrată din pastă fină, de culoare roșiatică, peste care s-a aplicat o angobă de nuanță roșiatic-maronie (SYR 5/4). Exemplarul are găvanul bine rotunjit și bordura de formă cilindrică. Gamba scurtă, cu aspect globular, este separată de inel printr-o nervură. Inelul a fost decorat cu roțița dințată. Găvanul are un decor incizat, compus din motive liniare, geometrice și florale. Sub bordură se observă un registru decorativ de adâncituri cu aspect triunghiular, care conțin petale de floare și care delimitează un alt registru de forme ovale (flori ?) cu linii dispuse radial, incizate în pasta pipei (Pl. II.1, IV.1). Baza gambei și inelul sunt decorate cu șiruri de linii și puncte obținute cu roțița dințată. Pe gambă, în apropierea inelului se observă marca atelierului, constând dintr-o șampilă cu monogramă. Piesa provine din Iași-str. Uzinei, nr. 8. Acest tip este prezent în prima grupă de clasificare la Robinson (variante C93-99)²⁹ și la Gosse³⁰. O pipă asemănătoare se află în muzeul din Bacău, provenind dintr-o descoperire fortuită³¹. Alte piese provin din Iași – Hala Centrală (str. Costache Negri)³², Roman³³, Babadag³⁴, Varna³⁵, Veliko Târnovo³⁶, Nicopole³⁷, Silistra³⁸, Dubrovnik³⁹, Belgrad⁴⁰, Samara (Rusia)⁴¹, Constantinopol⁴² și Smirna⁴³. Pe baza analogiilor exemplarul poate fi încadrat în secolul al XIX-lea.

²⁸ LAUFER 1924; *Encyclopedie du tabac* 1975; HAYES 1980; HAYES 1992 (clasificarea întocmită de clasicistul britanic s-a bazat pe investigarea și sistematizarea a câteva mii de pipe descoperite în 1992 într-o ambarcațiune identificată pe fundul Mării Roșii); ROBINSON 1983, 1985; GOSSE 2007.

²⁹ ROBINSON: 1983: 265-284; ROBINSON 1985: 149-203; Pl. 56.C93-99.

³⁰ GOSSE 2007: 42, 60; grupa pipelor în stil turcesc, prima grupă decagonală.

³¹ COȘA 2015: 26, 109; Fig. 47.

³² Informații de la dr. Rodica Popovici, căruia îi mulțumim pentru sugestii și recomandări bibliografice.

³³ HÂNCEANU 2013: 59, Pl. V.3,6.

³⁴ COSTEA, STĂNICĂ, IGNAT 2007: 342, Pl. III.8-9.

³⁵ STANČEVA 1972: 84, Fig. 8 (sec. XIX).

³⁶ ILČEVA 1975: 183, Pl. II.16 (secolele XVIII-XIX).

³⁷ ASPARUHOV 1993: Pl. 3.37.

³⁸ TODOROV 2010: 822, Fig. 7.10 (secolele XVIII-XIX).

³⁹ TOPIĆ, MILOŠEVIĆ 2012: 20-21, Fig. 11 (sec. XIX);

⁴⁰ GAČIĆ 2011: 96, Fig. 78 (sec. XIX).

⁴¹ VOLKOV 1999; LIFANOV 2014: Fig. 28.

⁴² VOLKOV 1999. Unele exemplare descoperite la Constantinopol sunt smălțuite, fiind datate în a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Vezi GOSSE 2007: 23-24 (pipe prezente în cataloagele de produse ale fabricanților Hippolyte Bonnaud, Saillard sau Fiolet).

⁴³ AYHAN 2009: 12, Fig. 10 (primele două piese din partea de sus stânga a planșei; pipe descoperite la Smirna, datate în secolul al XIX-lea).

Tipul 2

Acestei variante îi corespunde o pipă de mici dimensiuni, prelucrată din pastă roșiatic-gălbuie, acoperită cu o angobă maronie. Piesa are găvanul rotund și piciorul relativ lung, fiind delimitat de un inel bine profilat. Probabil, bordura era dreaptă, având aspect cilindric și înălțime medie. Decorul constă din linii incizate, care delimitează un motiv floral, reprezentat prin nervuri verticale în relief (Pl. II.5, IV.5). Piesa, descoperită în Iași, a fost datată pe baza analogiilor în secolele XVIII-XIX⁴⁴. Un exemplar similar se află în colecția muzeului din Roman⁴⁵.

În acest tip am inclus și o variantă asemănătoare de pipă lucrată din pastă fină, de culoare cărămiziu deschis, cu găvanul rotunjit și picior scurt, descoperită la Hârșova. Probabil, bordura era dreaptă, cilindrică și scurtă. Piesa a fost decorată prin incizii dispuse vertical pe peretele gambei, inelul fiind marcat de o linie circulară trasată cu roțița dințată (Pl. III.1, IV.6). O piesă asemănătoare a fost descoperită la Dubrovnik⁴⁶.

Tipul 3

Acestui tip îi corespund două pipe din Hârșova, lucrate din pastă fină, de culoare roșu-marونیu, acoperită cu un slip marونیu. Corpul pieselor are aspect bitronconic, cu găvanul rotunjit și bordura scurtă, ce se îngustează în partea superioară. Găvanul are baza ușor aplatizată, fiind delimitată de o incizie circulară în zona mediană, care mărginește în partea de jos un registru ornamental floral, obținut prin imprimarea modelului în pasta crudă. Piciorul este scurt și a fost prevăzut cu un inel cilindric bine conturat, cele două elemente fiind delimitate de o nervură circulară. Pe inel este prezent un registru de linii spiralate incizate (Pl. II.2-3, IV.2-3). Aceste exemplare se regăsesc în grupa a doua la Gosse⁴⁷, sunt încadrate în tipul IV la Todorov⁴⁸ și grupa I, tipul C3, la Robinson⁴⁹. Astfel de pipe au fost descoperite și la Varna, fiind date în secolul al XIX-lea⁵⁰.

O variantă aproape asemănătoare este fragmentul de pipă descoperit la Iași (str. Uzinei, nr. 8), lucrată dintr-o pastă roșiatic-marونیu, cu găvanul rotund, piciorul scurt și motive decorative liniare trasate cu roțița dințată (Pl. II.4, IV.4). Asemenea tipuri ar putea fi încadrate în secolele XVIII-XIX.

II. GRUPA A DOUA

În această secțiune am inclus o piesă provenind din Iași-str. Săulescu, nr. 4 („Casa Miclescu”), fabricată dintr-o pastă fină și omogenă, de culoare roșiatică, care are un slip roșiatic-cărămiziu. Găvanul este puternic aplatizat, având baza sub forma unui disc (tip „tipsie”), cu bordura scurtă, cu aspect cilindric (Pl. III.4, IV.9). Gamba este lungă și decorată prin incizarea a două seturi de câte două linii circulare. Bordura este ornamentată în partea de jos cu roțița dințată, iar buza acesteia cu un registru floral. Gamba se continuă cu un inel bine profilat. Astfel de piese au fost incluse în a doua grupă principală în clasificarea lui Robinson (varianta A25)⁵¹, în a patra grupă la Gosse⁵² sau au fost atribuite tipului XIII la Todorov⁵³. S-au stabilit analogii cu pipe aflate în colecția de istorie a Muzeului „Ion Antonescu” din Bacău⁵⁴ sau cu exemplare descoperite la Ramla⁵⁵.

⁴⁴ STANČEVA 1972: 92, Fig. 18.

⁴⁵ HÂNCEANU 2013: 59, Pl. V.2 (datată în secolul XVIII).

⁴⁶ TOPIĆ, MILOŠEVIĆ 2012: 19, Fig. 3.

⁴⁷ GOSSE 2007: 42, 60, 68.

⁴⁸ TODOROV 2010: 815, 818.

⁴⁹ ROBINSON 1985: Pl. 47.C3.

⁵⁰ STANČEVA 1972: 89, Fig. 13.

⁵¹ ROBINSON: 1983: 265-284; ROBINSON 1985: 149-203; Pl. 63.A25.

⁵² GOSSE 2007: 73-74; tipuri de pipe de formă elipsoidală, cu bază în formă de tipsie sau în formă de disc.

⁵³ TODOROV 2010: 819-820.

⁵⁴ COȘA 2015: 75, Fig. 24.

⁵⁵ DE VINCENZ 2011: 49, Fig. 2.21.

III. A TREIA GRUPĂ

În această grupă am inclus o pipă din lut de culoare roșiatic-cărămizie, cu angobă roșiatică, având găvanul în formă de floare (Pl. III.2, IV.7), încadrându-se totodată în categoria pipelor turcești nedecorate. Gamba, găvanul și bordura formează un tot unitar. Decorul constă din nervuri trasate longitudinal și continuu de pe gambă până la marginea bordurii, obținând astfel un aspect polifațetat. Inelul are formă octogonală, fiind bine evidențiat prin îngroșare. Astfel de piese reprezintă o prezență frecventă în zona Asiei Mici, balcanică, nord-dunăreană și central europeană, fiind specifice secolului al XVIII-lea⁵⁶. Exemplarele sunt incluse în a treia grupă principală din clasificarea lui Robinson⁵⁷, în grupa cinci, tipul „L” în clasificarea lui Gosse⁵⁸ și au fost atribuite tipului IX la Todorov⁵⁹. Piese similare au fost descoperite la Timișoara⁶⁰, în Bulgaria⁶¹, Serbia⁶² și Croația⁶³, acestea fiind datate în a doua jumătate a veacului al XVII-lea – secolul al XVIII-lea.

IV. A PATRA GRUPĂ

Piesa acestei categorii este puțin atipică, neregăsindu-se în principalele clasificări consacrate ca aparținând unei grupe distincte. Pipa a fost confecționată din caolin și acoperită cu un slip de foarte bună calitate. Luleaua se distinge prin lungimea apreciabilă a gambei și prin găvanul înalt, de formă cilindrică, care se evazează spre marginea bordurii (Pl. III.3, IV.8). Inelul este bine diferențiat și decorat cu două șiruri circulare efectuate cu roțița dințată. De asemenea, partea de sus a găvanului (marginea bordurii) și zona extremă a gambei au fost și ele marcate cu câte două linii circulare obținute cu roțița dințată. Gamba, găvanul și bordura formează un corp comun. Piese similare au fost identificate la Babadag⁶⁴, Timișoara⁶⁵, Buzduganii de Jos (pe valea Țuțorei, Rep. Moldova; sec. XVII-XVIII)⁶⁶, Nicopole⁶⁷, Veliko Târnovo⁶⁸ și Belgrad⁶⁹. Alte exemplare asemănătoare se află în colecțiile Muzeului din Bacău⁷⁰.

⁵⁶ STANČEVA 1972: 88, Fig. 11. Piesă din colecția muzeului din Varna.

⁵⁷ ROBINSON: 1983: 265-284; ROBINSON 1985: 149-203.

⁵⁸ GOSSE 2007: 81.

⁵⁹ TODOROV 2010: 817-819.

⁶⁰ KOPECZNY, DINCĂ 2012: 178-180, Nr. 8, 22; GAȘPAR 2016: 268; Fig. 7.1-6, 8.8-10 (considerate pipe turcești, categoria pipelor nedecorate, secolele XVII-XVIII).

⁶¹ STANČEVA 1972: 88, Fig. 11; ILČEVA 1975: Pl. I.5 (pipă descoperită la Varna).

⁶² BIKIĆ 2003: 82, tipul XII.6; BIKIĆ 2012: Fig. 2.2, 4.21; GAČIĆ 2011: 86, Fig. 44 (pipă turcească datată la mijlocul secolului al XVIII-lea).

⁶³ TOPIĆ, MILOŠEVIĆ 2012: 19, Fig. 2.

⁶⁴ COSTEA, STĂNICĂ, IGNAT 2007: 341, Pl. III.3-4.

⁶⁵ KOPECZNY, DINCĂ 2012: 187, Nr. 71; GAȘPAR 2016: 268, Fig. 12.27 (încadrate în grupa II a pipelor turcești, secolele XVII-XVIII).

⁶⁶ TENTIUC, LEVINSCHI 2009: 260, Fig. 8.12.

⁶⁷ ASPARUHOV 1993: Pl. I.5.

⁶⁸ ILČEVA 1975: 181, Pl. I.3 (secolul al XVIII-lea).

⁶⁹ BIKIĆ 2012: Fig. 4.22 (secolul al XVIII-lea).

⁷⁰ COȘA 2015: 81, Fig. 28; 111, Fig. 48.

CATALOG:

PIPE DESCOPERITE ÎN IAȘI

1.

Pipa a fost lucrată dintr-o pastă fină de culoare roșiatică, cu nuanță cărămizie, fiind acoperită cu o angobă de nuanță roșiatic-maronie (SYR 5/4) (Pl. II.1, IV.1). Piesa are găvanul bine rotunjit, cu bordura dreaptă, cu aspect cilindric. Gamba este scurtă, fiind delimitată de o nervură circulară de inelul decorat cu un registru de linii scurte, trasate cu roțița și dispuse perpendicular pe dunga profilată a gambei. Spre capătul ei gamba se îngroașă și se continuă cu inelul astfel ornamentat. Găvanul are un decor incizat, compus din caneluri verticale reprezentând palmete, dispuse circular într-un registru, care sugerează imaginea unor grupuri de câte trei flori. Sub bordură se observă un registru decorativ de adâncituri cu aspect triunghiular, care conțin petale de floare și care delimitează un alt treilea registru de forme ovale (flori ?) cu linii dispuse radial, incizate în pasta pipei (Pl. II.1, IV.1). La acest tip de pipe se remarcă aranjamentul motivelor decorative în trei registre, dispuse circular și bine diferențiate vertical, atât pe suprafața găvanului cât și a bordurii, dând astfel un aspect polifațetat. Prin urmare, nișele de pe bordură se continuă în partea inferioară cu un registru de triunghiuri cu vârfurile orientate în jos, între care se intercalează formele ovale, dispuse ca un brâu în zona mediană a găvanului. Poziționarea intercalată a acestor registre și reprezentarea diferențiată a motivelor florale a generat o unitate compozițională remarcabilă. Baza gambei și inelul sunt decorate cu șiruri de linii punctate obținute cu roțița dințată. Pe gambă, în apropierea inelului, se observă marca atelierului, constând dintr-o ștampilă cu monogramă.

Stare de conservare: lipsește jumătate posterioară a gambei și a inelului.

Pipa a fost descoperită într-o groapă cu destinație menajeră în timpul cercetărilor preventive întreprinse pe str. Uzinei, nr. 8 din Iași; grupa I, tipul 1; secolul al XIX-lea.

Dimensiuni⁷¹: Diam. găvan = 3,18-3,43 cm; Gr. = 0,45 cm; H totală = 3,3 cm; L totală = 5,2 cm; Diam. exterior tunel = 2,7 cm; Diam. interior tunel = 1,4 cm; Gr. gambă/inel = 0,7 cm.

2.

Pipă de dimensiuni mici, ce a fost lucrată dintr-o pastă fină de culoare roșiatic-maronie, cu angobă maronie (7.SYR 4/6), având găvanul drept, cu aspect globular (Pl. II.4, IV.4). Registrul decorativ este sărăcăcios. Găvanul și gamba sunt decorate cu câte trei, respectiv, două incizii circulare. Partea dorsală a gambei a fost decorată cu roțița dințată.

Stare precară de conservare: nu s-a păstrat decât scurte porțiuni din găvan; nu s-a conservat bordura, mare parte din gambă și inelul piesei.

Pipa a fost identificată într-o groapă cu destinație menajeră pe stradela Ipsilanti, nr. 18-20, în Iași; grupa I, tipul 3; secolele XVIII-XIX.

Dimensiuni: Diam. găvan = 2,9 cm; Gr. = 0,24 cm; H totală = 1,5 cm; L totală = 3,3 cm; Diam. exterior tunel = 1,9 cm; Diam. interior tunel = 0,7 cm; Gr. gambă/inel = 0,6 cm.

3.

Pipă de mici dimensiuni, a fost lucrată dintr-o pastă fină de culoare roșiatic-portocalie, cu un slip maroniu (SYR 4/4) (Pl. II.5, IV.5). Piesa are găvanul rotund și gambă alungită, fiind delimitată de un inel bine profilat, care a fost decorat cu roțița. Probabil, pipa avea bordură dreaptă, de înălțime medie, cu aspect cilindric. Decorul constă din linii incizate, care delimitează un motiv floral, reprezentat prin nervuri verticale în relief.

Stare precară de conservare: nu s-a păstrat decât jumătatea inferioară a găvanului, gamba și inelul pipei.

Acest exemplar a fost descoperit într-o groapă cu destinație menajeră în timpul cercetărilor de salvare întreprinse pe str. Uzinei, nr. 8 în Iași; grupa I, tipul 2; datată pe baza analogiilor în secolele XVIII-XIX⁷².

Dimensiuni: Diam. găvan = 2,6 cm; Gr. = 0,6 cm; H totală = 1,7 cm; L totală = 4,1 cm; Diam. inel = 2,2 cm; Diam. interior tunel = 1,2 cm; Gr. gambă/inel = 0,8 cm.

⁷¹ Abrevieri utilizate: Diam. = diametru; Gr. = grosime; H = înălțime; L = lungime.

⁷² STANČEVA 1972: 92, Fig. 18.

4.

Pipă cu găvanul drept și gamba sub formă de „tipsie”⁷³ (Pl. III.4, IV.9). Găvanul este puternic aplatizat, având baza sub forma unui disc, cu bordura scurtă, cu aspect cilindric. Gamba este lungă și decorată prin incizarea a două seturi de câte două linii circulare. Bordura este decorată în partea de jos cu roțița dințată, iar buza acesteia cu un registru floral. Gamba se continuă cu un inel bine profilat. Piesa a fost lucrată din pastă roșiatic-maronie, peste care s-a aplicat un slip de culoare maroniu închis (SYR 4/4). Decorul se prezintă sub forma unui registru floral realizat la baza găvanului; pe picior se observă câte două incizii circulare, în apropierea inelului.

Stare de conservare: lipsesc porțiuni din bordura, partea superioară a gambei și a inelului piesei.

Pipă descoperită în pământul de umplură al secțiunii, alături de materiale ceramice specifice secolelor XVII-XIX; str. Săulescu, nr. 4, casa Miclescu, Iași; grupa II.

Dimensiuni: Diam. găvan = 3,0 cm; Diam. bordură = 2,4 cm; Gr. = 0,3 cm; H totală = 1,4 cm; L totală = 6,6 cm; Diam. inel = 2,7 cm; Diam. interior tunel = 1,4 cm; Gr. inel = 0,6 cm.

*PIPE DESCOPERITE LA HÂRȘOVA***1.**

Pipa a fost confecționată dintr-o pastă fină de caolin și acoperită cu un slip de foarte bună calitate, cu nuanță alb-crem (Pl. III.3, IV.8). Piesa are găvanul cu pereții înalți și ușor evazați în zona superioară. Gamba, bine rotunjită se continuă cu un tunel lung mărginit de un inel, cu suprafața polifațetată, ușor evazată și bine profilat. Luleaua se distinge prin lungimea apreciabilă a gambei și prin găvanul înalt, de formă cilindrică. Inelul este bine diferențiat și decorat cu două șiruri circulare efectuate cu roțița dințată. În partea de sus a găvanului (marginea bordurii) și pe gambă, în apropierea inelului, se observă seturi de câte două linii circulare obținute cu roțița. Gamba, găvanul și bordura formează un corp comun.

Stare de conservare: lipsesc porțiuni din pereții găvanului și a bordurii.

Pipa a fost descoperită întâmplător la Hârșova; grupa IV; secolul al XVIII-lea.

Dimensiuni: Diam. găvan = 2,2 cm; Gr. = 0,45 cm; H totală = 4,5 cm; L totală = 5,2 cm; Diam. exterior tunel = 1,4 cm; Diam. interior tunel = 0,9 cm; Diam. inel = 2,1 cm; l inel = 0,9 cm; Gr. inel = 0,6-0,8 cm.

2.

Pipa a fost lucrată dintr-o pastă fină de culoare roșiatică, cu o angobă cărămiziu-roșiatică (10R 4/4). Exemplarul are aspect de floare cu nervuri în relief (Pl. III.2, IV.7). Piesa are găvanul de formă globulară cu pereții fațetați. Gamba este bine arcuită și polifațetată. Piciorul pipei este lung și se încheie cu un inel de formă octogonală, fiind bine evidențiat prin îngroșare. Gamba, găvanul și bordura formează un tot unitar. Decorul constă din nervuri trasate longitudinal și continuu de pe gambă până la marginea bordurii.

Stare de conservare: lipsesc porțiuni din găvan și bordura pipei.

Pipa a fost descoperită întâmplător la Hârșova; grupa III; a doua jumătate a veacului al XVII-lea – sec. al XVIII-lea.

Dimensiuni: Diam. găvan = 2,5-2,7 cm; Gr. = 0,3 cm; H totală = 3,5 cm; L totală = 5,8 cm; L tunel = 2,5 cm; Diam. exterior tunel = 1,4 cm; Diam. interior tunel = 1,0 cm; Diam. inel = 2,0 cm; l inel = 1,2 cm; Gr. inel = 0,3-0,5 cm.

3.

Pipa a fost lucrată dintr-o pastă fină de culoare roșiatic-portocalie, peste care s-a aplicat o angobă maronie (SYR 6/8) (Pl. III.1, IV.6). Piesa are găvanul cu aspect globular, gamba scurtă și decorată cu roțița. Probabil, bordura era dreaptă, cilindrică și scurtă. Piesa a fost decorată prin incizii dispuse vertical pe peretele găvanului.

Stare de conservare: lipsesc bordura și inelul pipei.

Pipa a fost descoperită întâmplător la Hârșova; grupa I, tipul 2; secolele XVIII-XIX.

Dimensiuni: Diam. găvan = 2,9 cm; Gr. = 0,4 cm; H totală = 2,2 cm; L totală = 4,1 cm; Diam. exterior tunel = 1,6 cm; Diam. interior tunel = 0,7 cm; Gr. gambă/inel = 0,7 cm.

⁷³ GOSSE 2007: 23-24 (pipe similare descoperite la Constantinopol; secolul al XIX-lea; produse prezente în cataloagele Saillard).

4.

Pipa a fost lucrată dintr-o pastă fină de culoare roșietică, cu nuanță cărămizie (2.SYR 4/4) (Pl. II.2, IV.2). Piesa are bordura scurtă, cu pereții drepți, înguști și ușor evazați spre interior. Corpul piesei are aspect bitronconic, cu găvanul rotunjit și baza aplatizată. Găvanul este delimitat în zona mediană de o incizie circulară, care mărginește în partea de jos un registru ornamental floral, obținut prin imprimarea modelului în pasta crudă. Piciorul este scurt și a fost prevăzut cu un inel cilindric bine conturat, cele două elemente fiind separate de o nervură circulară. Pe inel este prezent un registru de linii spiralate incizate. Pe partea dorsală se observă marca producătorului, sub forma unei ștampile cu monogramă.

Stare de conservare: lipsesc părți din bordura pipei.

Pipa a fost descoperită întâmplător la Hârșova; grupa I, tipul 3; secolele XVIII-XIX.

Dimensiuni: Diam. găvan = 2,1 cm; Gr. = 0,45 cm; H găvan = 2,6 cm; H totală = 2,6 cm; L totală = 5,4 cm; Diam. exterior tunel = 1,4 cm; Diam. interior tunel = 1,1 cm; Diam. inel = 2,2 cm; l inel = 1.0 cm; Gr. gambă/inel = 0,4-0,8 cm.

5.

Pipa a fost lucrată dintr-o pastă fină de culoare roșietică, cu nuanță cărămizie (2.SYR 4/4) (Pl. II.3, IV.3). Piesa are găvanul de formă globulară, cu baza ușor aplatizată. Se observă aceleași particularități ca formă, dimensiuni și registru decorativ ca la piesa cu nr. 4, descrisă mai sus. Pe partea dorsală se observă marca producătorului, sub forma unei ștampile cu monogramă. În cazul pieselor cu nr. 4 și 5 putem vorbi cu certitudine de același producător.

Stare de conservare: lipsesc părți din bordura pipei.

Pipa a fost descoperită întâmplător la Hârșova; grupa I, tipul 3; secolele XVIII-XIX.

Dimensiuni: Diam. găvan = 2,1 cm; Gr. = 0,45 cm; H găvan = 2,6 cm; H totală = 3,2 cm; L totală = 5,4 cm; Diam. exterior tunel = 1,4 cm; Diam. interior tunel = 0,9 cm; Diam. inel = 2,2 cm; l inel = 1.0 cm; Gr. gambă/inel = 0,4-0,8 cm.

6.

Pipă de culoare gri, cu angobă de nuanță negru-metalic; păstrată doar secțiunea longitudinală a unui scurt fragment din picior și inel (Pl. II.6, IV.10); piciorul este decorat de o parte și alta a inelului cu două benzi de linii trasate vertical pe inel, executate cu roțița; inelul decorat cu două registre de spirale.

Stare precară de conservare.

Pipa a fost descoperită întâmplător la Hârșova; probabil de la o pipă din grupa I; secolele XVIII-XIX (?).

Dimensiuni: L totală = 2,2 cm; Diam. exterior tunel = 1,5 cm; Diam. interior tunel = 0,9 cm; Diam. inel = 2,1 cm; l inel = 1,2 cm; Gr. inel = 0,5 cm.

În concluzie, toate pipele studiate aici sunt de factură turcească, neexcluzând totuși ca unele dintre ele să fi fost fabricate într-unul din centrele de producție din zona balcanică. De asemenea, cele zece piese analizate aparțin grupelor principale consacrate⁷⁴. Stadiul actual al cercetărilor nu permit însă conturarea unor date mai exacte despre centrele de producție și aria de difuziune a acestor tipuri. Cercetarea acestei categorii de materiale arheologice se află într-o etapă relativ incipientă în România. Multe piese sunt încă necunoscute, așteptând să fie introduse în circuitul istoriografic. Cu certitudine, investigațiile viitoare vor aduce contribuții esențiale pentru cunoașterea tuturor tipurilor și variantele pipelor din lut, care au circulat în teritoriile românești, în secolele XVIII-XIX. Totodată, aceste cercetări ar putea clarifica și chestiunile necunoscute legate de centrele de producție, fabricanți, comerțul cu tutun și lulele, de politicile economice, precum și de aria de răspândire a acestor artefacte.

⁷⁴ HAYES 1980, 1992; ROBINSON 1983, 1985; BARAM 1996; GOSSE 2007; STANČEVA 1972.

BIBLIOGRAFIE

- ANDRONIC, NEAMȚU, DINU 1967   Andronic, Al., Neamțu, E., Dinu, M., *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași*, in: ArhMold, V, 169-286.
- ARTIMON 2003   Artimon, A., *Orașul medieval Troțuș în secolele XIV-XVII. Geneză și evoluție*, Ed. Corgal Press, Bacău.
- ASPARUHOV 1993   Asparuhov, M., *Kollekcija luli ot Kaletu v Nikopol*, in: *Izvestija na muzeite v severozapadna Bălgarija*, 21, Varna, 47-71, 144; Pl. 1-8.
- AYHAN 2009   Ayhan, G., *Smyrna antik kenti kazıları 2007-2008 yılı lüle buluntuları*, in: *Sanat Tarihi Dergisi*, XVIII, 2, Bornova/Izmir, 1-22.
- BAKLA 1993   Bakla, E., *Tophane lüleciliği. The pipe-making industry of Tophane*, Ed. Dışbank, Istanbul.
- BAKLA 1985   Bakla, E., *Unutulmuş Bir Halk Sanatı: Lülecilik*, in: *Antika Dergisi*, 5, 4-6.
- BARAM 1999   Baram, U., *Clay Tobacco Pipes and Coffee Cup Sherds in the Archaeology of the Middle East: Artifacts of Social Tensions from the Ottoman Past*, in: *International Journal of Historical Archaeology*, vol. 3, no. 3, 137-151.
- BARAM 1996   Baram, U., *Notes on the Preliminary Typologies of Production and Chronology for the Clay Tobacco Pipes of Cyprus*, in: *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, Department of Antiquities, Nicosie, 299-309.
- BIKIĆ 2012   Bikić, V., *Tobacco pipes from Belgrade Fortress: context and chronology*, in: Gallagher, D., Davey, P. (eds.), *Journal of the Academie Internationale de la Pipe*, 5, 1-8.
- BIKIĆ 2003   Bikić, V., *Gradska keramika Beograda (16-17. vek)*, Arheološki Institute, Beograd.
- BILLINGS 1875   Billings, E. R., *Tobacco: its history, varieties, culture, manufacture and commerce with an account of its various modes of use from its first discovery until now (1875)*, Hartford: Conn. American Publishing Company (varianta on-line: <https://archive.org/details/tobaccoitshistor00billrich>, accesată pe 12.04.2017).
- COSTEA 2013   Costea, I., *Pipe de lut cu inscripții și mărci din colecția I.C.E.M. Tulcea*, in: *Peuce*, S.N., XI, 255-290.
- COSTEA, STĂNICĂ, IGNAT 2007   Costea, I., Stănică, A., Ignat, A., *Pipe de lut descoperite la Babadag*, in: *Peuce*, S.N., V, 335-362.
- COȘA 2015   Coșa, A., *Pipele din colecția Muzeului de Istorie Bacău*, Ed. Magic Print, Onești.
- DE VINCENZ 2014   de Vincenz, A., *Marks on the Pipes*, in: Gelichi, S., Sabbionesi, L. (eds.), *Bere e fumare ai confini dell'impero. Caffè e tabacco a Stari Bar nel periodo ottomano*, Ed. All'Insegna del Giglio, Firenze, 71-87.
- DE VINCENZ 2011   de Vincenz, A., *Ottoman Clay Tobacco Pipes from Ramla*, in: *Atiqot*, 67, 43-53.
- DICULESCU, IANCOVICI, PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, POPA 1970   Diculescu, Vl., Iancovici, S., Papacostea-Danielopolu, C., Popa, M. N., *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Peninsula Balcanică (1829-1858)*, Ed. Acad. R.S.R., București.
- DORU 2002   Doru, M., *Pipele*, in: Rusu, A. A. (subr.) *Cetatea Oradea: monografie arheologică*, vol. 1, *Zona Palatului Episcopal*, Ed. Muzeului „Țării Crișurilor”, Oradea, 131-133, 186-187.
- Encyclopedie du tabac* 1975   *Encyclopedie du tabac et des fumeurs*, Editions du Temps, Paris.
- ENE 2013   Ene, I., *Pipele de lut descoperite la Orașul de Floci, comuna Giurgeni, jud. Ialomița*, in: *CA*, 20, 197-206.
- GAČIĆ 2011   Gačić, D., *Lule iz muzejskih zbirki Srbije (The pipes from museum collections of Serbia, exhibition catalogue)*, City Museum of Novi Sad, Novi Sad.
- GAȘPAR 2016   Gașpar, A., *Obiceiuri cotidiene reflectate arheologic în Timișoara otomană. Observații asupra pipelor de lut*, in: *Materiale*, S.N., XII, 259-283.
- GOSSE 2007   Gosse, Ph., *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe XIX. Les pipes de la quarantaine: Fouilles du port antique de Pomègues (Marseille)*, BAR IS 1590.

- GRUIA 2012a Gruia, A.-M., *Pipele de la Reghin*, in: *Apulum*, XLIX, 259-280.
- GRUIA 2012b Gruia, A.-M., *Pipe smoking on horseback. New sources on the history of tobacco smoking in early modern Transylvania*, in: *Brukenthal. Acta Musei VII*, 1, 135-142.
- GUSAR 2008a Gusar, K., *Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru'*, in: *Prilozi instituta za arheologiju*, 25, 135-154.
- GUSAR 2008b Gusar, K., *Keramičke lule iz podmorja otoka Šolte*, in: *Histria Antiqua*, 16, 271-280.
- GYÖNGYI 2004 Gyöngyi, K., *Cseréppák a 17-18. Századból*, in: *Budapest Régiségei*, XXXVIII, 121-131.
- HARALAMBIEVA 1986 Haralambieva, A., *Luli za ciubuci ot Gradskija Muzej v Provadija*, in: *Izvestija na Narodnija Muzej-Varna (Bulletin du Musée National de Varna) XXII (XXXVII)*, 141-147.
- HAYES 1992 Hayes, J. W., *Excavations at Sarachane in Istanbul*, Vol. 2, *The Pottery*, NJ: Princeton University Press, Princeton.
- HAYES 1980 Hayes, J. W., *Turkish clay pipes: a provisional typology*, in: Davey, P. (ed.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe*, 4, BAR Int. Ser. 92, Oxford, 3-10.
- HÂNCEANU 2013 Hânceanu, G. D., *Pipe din târgul Romanului*, in: *Suceava*, XL, 39-62.
- HOLL 2005 Holl, I., *Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda*, in: *colecția „Varia Archaeologica Hungarica” 17*, MTA Regeszeti Int., Budapest.
- ILČEVA 1975 Ilčeva, V., *Glineni luli ot Veliko Târnovo*, in: *Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija*, I, Varna, 179-199.
- KOPECZNY, DINCĂ 2012 Kopeczny, Z., Dincă, R., *Tobacco clay pipes discovered in the historical center of Timișoara*, in: *Ziridava. Studia Archaeologica*, 26, 1, 167-190.
- LAUFER 1924 Laufer, B., *Introduction of Tobacco into Europe*, Field Museum of Natural History, Series: Anthropological leaflets 19, Chicago.
- LIFANOV 2014 Lifanov, N. A., *Predvaritel'nye rezul'taty arkheologičeskikh rabot na territorii istoričeskogo central goroda Samara v oktjabre 2013 g.*, in: *Itogi arkheologičeskikh issledovanij v Samarskoj oblasti v 2013 godu. Materialy naučnykh ekspedicij, APO „Izdatel'stvo SPC”*, Samara, 140-160.
- MATEESCU 1994 Mateescu, T., *Cultura tutunului în Dobrogea în timpul stăpânirii otomane*, in: *Revista Arhivelor*, 2, 176-185.
- NEAMȚU, NEAMȚU, CHEPTEA 1980 Neamțu, E., Neamțu, V., Cheptea, S., *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, vol. I, *Cercetările arheologice din anii 1967-1976*, Ed. Junimea, Iași.
- PARAGINĂ, BOBI 1983 Paragină, A., Bobi, V., *Așezarea rurală medievală de la Bătinești, jud. Vrancea*, in: *Materiale*, XVII, partea a doua, Ploiești, 495-510.
- RADU-IORGUȘ, RADU, IONESCU 2013 Radu-Iorguș, C., Radu, L., Ionescu, M., *Pipe ceramice descoperite la Mangalia*, in: *Peuce*, S.N., XI, 239-254.
- ROBINSON 1985 Robinson, R. C. W., *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, in: *Hesperia*, 54, 2, 149-203.
- ROBINSON 1983 Robinson, R. C. W., *Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos*, in: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 98, 265-284.
- SIMPSON 2009 Simpson, St. J., *The archaeology of the clay pipe in the Near East*, in: *Al-Rāfidān*, XXX, 1-9.
- SIMPSON 2000 Simpson, St. J., *The clay pipes*, in: R. P. Harper, R. P., Pringle D. (eds.), *Belmont Castle: The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem*, Oxford University Press, Oxford, 147-171.
- SIMPSON 1990 Simpson, St. J., *Ottoman clay pipes from Jerusalem and the Levant: A critical review of the published evidence*, in: *Society for Clay Pipe Research Newsletter*, 28, 6-16.
- SZABOLCS 2007 Szabolcs, K., *Cseréppák a budai Felső Vízivárosból*, in: *Budapest Régiségei*, XLI, 249-280.
- STANČEVA 1972 Stančeva, M., *Kolekcijata ot luli viv Varnenskija muzej*, in: *Izvestija na Narodnija Muzej-Varna (Bulletin du Musée National de Varna)*, VIII (XXIII), 81-99.

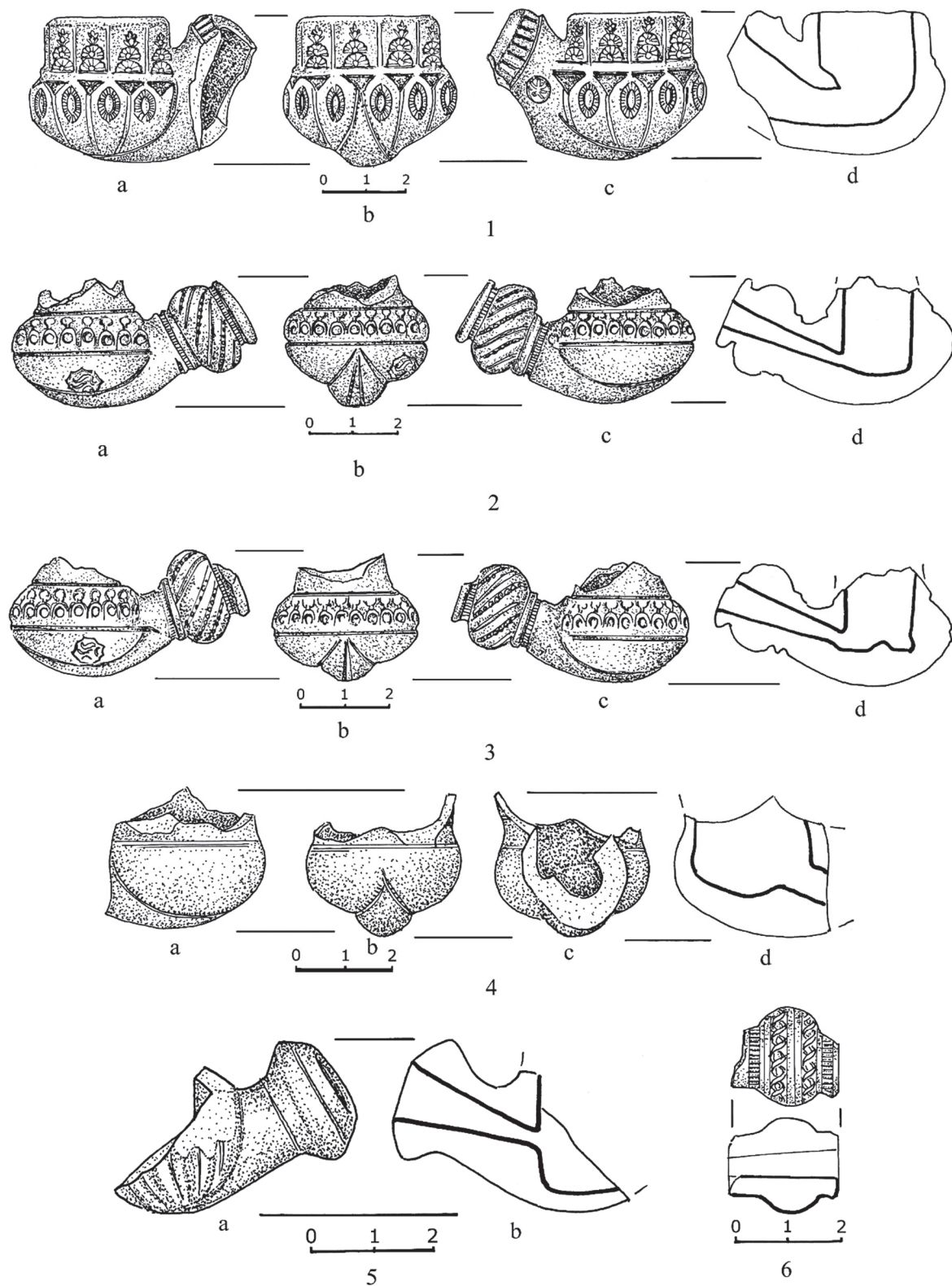
- TENTIUC, LEVINSCHI 2009 Tentiuc, I., Levinschi, Alex., *Cercetările arheologice de la Buzduganii de Jos, pe valea Țuțorei, din anul 2008. Considerații preliminare*, in: *Tyragetia*, S.N., III (XVIII), 1, 247-266.
- TEODOR, IONIȚĂ 1967 Teodor, D. Gh., Ioniță, I., *Cercetări arheologice în Podișul Sucevei*, in: *ArhMold*, V, 309-325.
- TODOROV 2010 Todorov, V., *Harakteristika na kolekcijata keramični luli ot Silistra*, in: Getov, L., *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*, în colecția „*Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*”, suppl. V, Ed. SAUS „St. Kliment Ohridski”, Sofija, 813-826.
- TOPIĆ, MILOŠEVIĆ 2012 Topić, N., Milošević, B., *Turkish clay pipes from archaeological excavations in Dubrovnik*, in: *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, 17-25.
- VASILIU 1996 Vasiliu, I., *Știri istorice – orașul Babadag în Evul Mediu*, in: *Peuce*, XII, 195-224.
- VOLKOV 1999 Volkov, I. V., *Častnaja kolekcija „tureckikh” kuritel'nykh trubok iz Moskvy*, in: <http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/library/?id=836> (accesat în 25 aprilie 2017).
- ZAHARIA, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, ZAHARIA 1970 Zaharia, N., Petrescu-Dimbovița, M., Zaharia, Em., *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- ZOLTÁN 2001 Zoltán, N., *Dunántúli cseréppipa készítő műhelyek és termékeik a XIX. században*, *Fontes Castriferriensis* No. 1, Szombathely.

LIST OF ILLUSTRATIONS

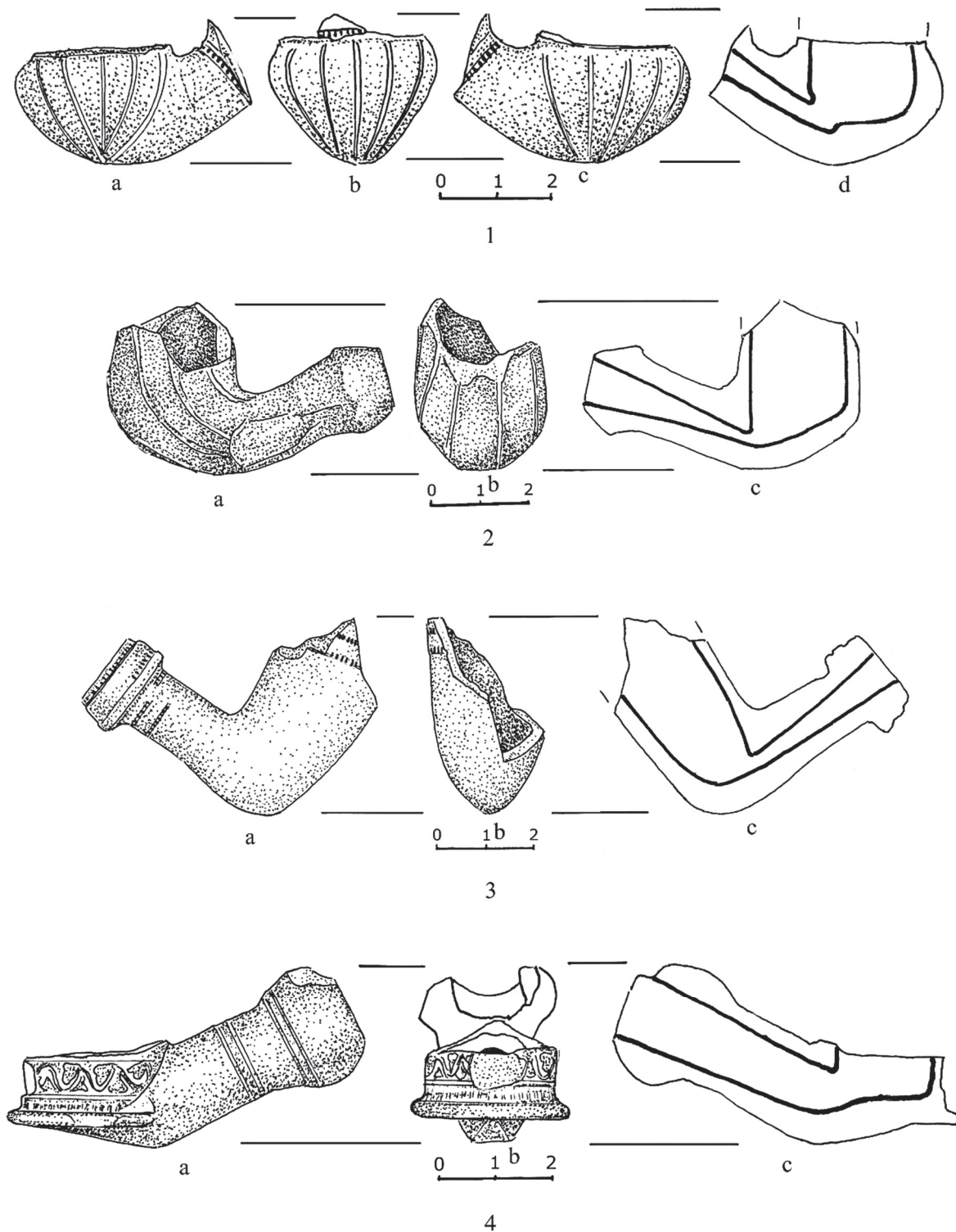
- Pl. I. The location of the two places where the pipes were found.
- Pl. II. Clay pipes: 1, 4, 5 – Pipes discovered in Iași; 2, 3, 6 – Pipes from Hârșova.
- Pl. III. Clay pipes: 1, 2, 3 – Pipes from Hârșova; 4. – Pipe discovered in Iași.
- Pl. IV. Clay pipes: 1, 4, 5, 9 – Pipes discovered in Iași; 2, 3, 6, 7, 8, 10 – Pipes from Hârșova.

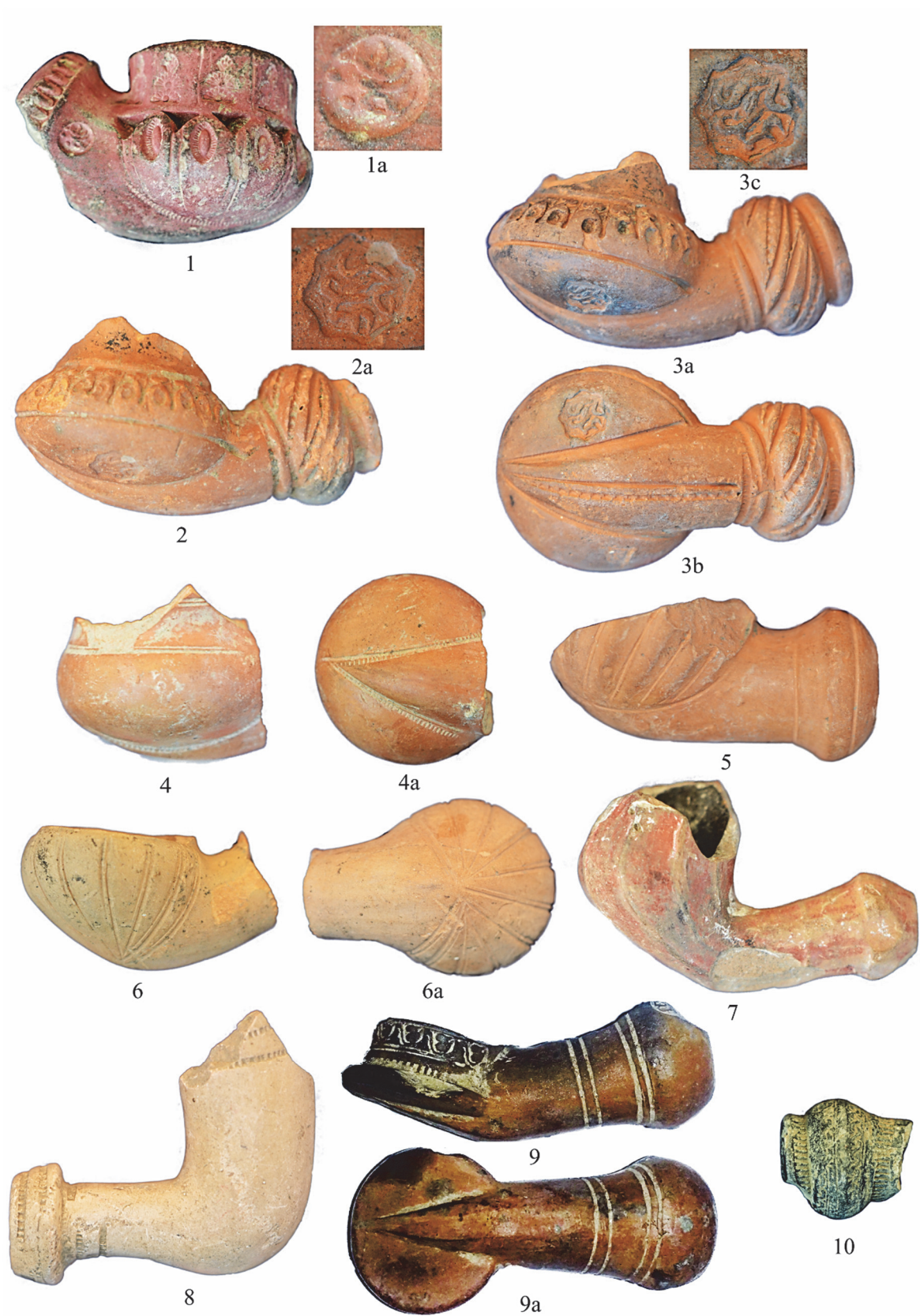
Pl. I. Harta cu localizarea celor două localități de unde provin pipele.

Pl. II. Pipe din lut: 1, 4, 5 – pipe descoperite în Iași; 2, 3, 6 – pipe descoperite la Hârșova.

Pl. III. Pipe din lut: 1, 2, 3 – pipe descoperite la Hârșova; 4 – pipă descoperită în Iași.

Pl. IV. Pipe din lut: 1, 4, 5, 9 – pipe descoperite in Iași; 2, 3, 6, 7, 8, 10 – pipe descoperite la Hârșova.